

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान

प्रा. डॉ. आर. डी. खताळ

समाजशास्त्र विभागप्रमुख, कला विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय
शिवाजीनगर गढी

प्रास्ताविक

महर्षी धोंडो केशव कर्वे ऊर्फ अण्णा कर्वे यांनी महिलांचे शिक्षण, त्यांचे हक्क, विधवा-पुनर्विवाह यांसाठी आपले १०४ वर्षांचे जीवन वाहिले. इ.स. १९०७साली त्यांनी महाराष्ट्रात पुण्याजवळील हिंगण्याच्या माळरानावर एका झोपडीत मुलींची शाळा सुरु केली. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे जीवन म्हणजे सामाजिक सुधारणा विशेषतः स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी त्यांनी वाहिलेले आधुनिक ऋषितुल्य जीवन. त्यांच्या कार्याचा प्रारंभ हा विधवाविवाह पासून झाला आणि त्याची परिणती स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र विद्यापीठ काढण्यामध्ये झाली. स्त्रियांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी त्यांनी अविरत परिश्रम केले धोंडो केशव कर्वे यांचे चिरंजीव र. धो. कर्वे हे होत. त्यांनीदेखील सामाजिक सुधारणेसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिलेले आहे. भारतामध्ये या काळात संततिनियमनाच्या प्रश्नांवर बोलणे देखील गुन्हा मानला जात होता. अशा काळामध्ये या संपूर्ण कार्यासाठी स्वतः पुढाकार घेऊन लोकांना संततिनियमनाचा महत्त्व पटवून देण्यासाठी र. धो. कर्वे व त्यांच्या पत्नी यांनी अथक परिश्रम घेतले या काळामध्ये त्यांना लोकांच्या विरोधाला सामोरे जावं लागलं. समाजाकडून त्यांची उपेक्षा केली गेली. सहजासहजी त्यांचा हा विचार समाजाने या काळामध्ये स्वीकारला नाही. मात्र त्यांचा हा विचार नक्कीच स्पृहणीय होता काळाची पावले ओळखणारे असे हे समाजसुधारक होते. इ.स. १९०० मध्ये अनाथ बालिकाश्रमाचे स्थलांतर हिंगण्यास करण्यात आले. याच परिसरात अण्णांनी विधवांसाठी एक हक्काची सावली निर्माण केली. विधवांचे हे वसतिगृह ही एक सामाजिक प्रयोगशाळा होती. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, त्यांना दिली जाणारी दुय्यम दर्जाची वागणूक यांचा त्यांना कायम राग येत असे. पंडिता रमाबाई आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या जीवनकार्यामुळे अण्णासाहेब खूपच प्रभावित झाले होते. थोर तत्त्वज्ञ हर्बर्ट स्पेन्सर यांच्या विचारांचाही त्यांच्यावर पगडा होता. इ.स. १८९६मध्ये अण्णासाहेबांनी पुण्याजवळील हिंगणे (आता कर्वेनगर) या गावी विधवा महिलांसाठी आश्रम स्थापन केला. या आश्रमात याच

ठिकाणी इ.स. १९०७ साली महिला विद्यालयाची स्थापना त्यांनी केली. अण्णासाहेबांची २० वर्षांची विधवा मेहुणी - पार्वतीबाई आठवले या विद्यालयाच्या पहिल्या विद्यार्थिनी होत. आश्रम आणि शाळा या दोन्हीसाठी लागणारे कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्यासाठी त्यांनी "निष्काम कर्म मठा"ची स्थापना इ.स. १९१० साली केली. स्त्रियांना आपल्या आवडीनुसार शिक्षण घेता यावे यासाठी त्यांनी आरोग्यशास्त्र, शिशुसंगोपन, गृहजीवन शास्त्र, आहार शास्त्र असे विषय अभ्यासक्रमामध्ये ठेवले. यामुळे स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळाली. ग्रामीण भागातही स्त्री शिक्षणाची गरज ओळखून कर्वे यांनी स्त्री शिक्षणाचा प्रसार व प्रचार करण्यावर भर दिला ग्रामीण भागात त्यांनी ग्राम प्राथमिक शिक्षण मंडळ स्थापन केले व त्याद्वारे अनेक शाळा सुरु केल्या

उद्दिष्टे

सदरील संशोधन पेपरच्या अनुषंगाने निश्चित केलेले उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

1. एक महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे स्त्री शिक्षणातील योगदान तपासणे
2. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदानाचा आढावा घेणे

गृहीतके

सदरील संशोधन पेपरच्या अनुषंगाने निश्चित केलेली गृहीतके खालील प्रमाणे

1. एक महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे स्त्री शिक्षणातील योगदान मोठे आहे
2. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणात मोठे योगदान आहे

महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे महिला सक्षमीकरणातील योगदान :

विधवांची दीन स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांना शिक्षण देणे अत्यंत गरजेचे आहे, या विचारातून थोर समाजसेवक, स्त्री शिक्षणाचे शिल्पकार भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी पुण्यातील हिंगणे येथे १४ जून १८९६ यादिवशी महर्षी कर्वे स्त्री-शिक्षण संस्थेची पायाभरणी केली. त्यावेळी संस्थेचे नाव

हिंगणे स्त्री शिक्षण संस्था असे होते. यादिवशी विधवांच्या शिक्षणाला अनुकूल असलेल्या सदृहस्थांची सभा त्यांनी घेतली. त्यामध्येच अनाथ बालिकाश्रम या नावाची संस्था सुरु झाली. एका झोपडीत सुरु झालेला हा बालिकाश्रम पुढे स्त्री शिक्षणाचे तीर्थक्षेत्र ठरले. 'शीलं परं भूषणम्' या बोधवाक्याला धरून महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्था मागील १२७ वर्षे अविरतपणे कार्यरत आहे. स्थापनेपासूनचा जो विचार भारतरत्न महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी मांडला, त्याच विचाराने या संस्थेने शैक्षणिक आणि सामाजिक क्षेत्रात आपले भरीव असे योगदान सुरु ठेवले आहे. फक्त आणि फक्त महिला सबलीकरणाचे (Women Empowerment) ध्येय उराशी बाळगून सुरु झालेल्या या प्रवासात आज लाखो महिला, कुटुंबे उजळून निघाली आहेत. यामध्ये समाजातील अनेक घटकांनी हातभारही लावला. त्यामुळे संस्थेच्या या वटवृक्षाची सावली महाराष्ट्रभर पसरली आहे. स्त्री शिक्षणाची बीजे रोवणाऱ्या महर्षी कर्वे म्हणजेच अण्णांनी देशातील पहिल्या महिला विद्यापीठाची स्थापना करून इतिहास घडवला. मूळ उद्देशाशी कुठेही तडजोड न करता राष्ट्रीय शिक्षण आणि संस्काराच्या माध्यमातून महिलांच्या सशक्तीकरणाचा हा यज्ञ आज अखंड सुरु आहे. शिक्षणामुळे स्त्री आत्मनिर्भर बनेल, कर्तृत्वदक्ष बनेल, ती सशक्त झाली तर कुटुंब सशक्त होईल, अशी अण्णांची धारणा होती. सुरुवातीला संस्थेत केवळ चारच मुली होत्या. संस्थेचे कार्य पुढे अधिक विस्तारावे यासाठी अण्णांनी त्यावेळी स्वतःची सर्व शिल्लक अर्पण केली. अनेक अडचणी आल्या, खडतर प्रवास करावा लागला. पण त्यावर मात करून अण्णांनी हे कार्य जोमाने सुरु ठेवले. त्यामुळे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्यरत असलेल्या या संस्थेत आज ३२ हजार विद्यार्थिनी व महिला शिक्षण घेत आहेत. आता ही एक चळवळ बनली आहे. संस्थेचे पुण्यात मुख्यालय असून पुण्यासह वाई, सातारा, रत्नागिरी, कामशेत व नागपूर येथे ७२ सामाजिक व शैक्षणिक शाखा कार्यरत आहेत. एकूण २१ शाळा, नऊ बालवाड्या आणि १८ महाविद्यालये कार्यरत आहेत. मागील १२७ वर्षांच्या संस्थेच्या वाटचालीत महाराष्ट्रभर विस्तार झाला आहे. मुलगी संस्थेत आल्यानंतर ती पीचडी करून, स्वावलंबी बनूनच बाहेर पडेल, अशी व्यवस्था करण्यात आली आहे. पाळणाघर, बालवाडी, पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक, मराठी व इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा, कनिष्ठ व वरिष्ठ महाविद्यालये, अभियांत्रिकी, वास्तुशास्त्र, व्यवस्थापनशास्त्र, नर्सिंग, फॅशन डिझायनिंग व ज्वेलरी

डिझायनिंग व निर्मिती, विविध कौशल्य अभ्यासक्रम, भाषा केंद्र, डेटा अॅनॅलिसिस सेंटर, टायपिंग व विविध विषयांचे प्रशिक्षण, बाया स्त्री अभ्यास व संशोधन केंद्र असे विविध अभ्यासक्रम, शिक्षणातून महिलांना सशक्त करण्यासाठी संस्थेने कंबर कसली आहे. त्यावर्षी सिध्दीविनायक महाविद्यालय सुरु झाले. त्यानंतर १९९१ मध्ये कमिन्स अभियांत्रिकी महिला महाविद्यालय उभे राहिले. आज विविध अभ्यासक्रमांची महाविद्यालये संस्थेच्या लौकिकात भर टाकत असून मुलींच्या सक्षमीकरणाचा एक अविभाज्य भाग बनली आहेत. उच्च दर्जाचे शिक्षण-प्रशिक्षण, अत्याधुनिक उपकरणे, प्रयोगशाळा, नाविण्यपूर्ण उपक्रम, विद्यार्थिनींच्या कलागुणांना वाव देणारे व्यासपीठ, काळानुरूप करण्यात आलेले बदल आदी कारणांमुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महाविद्यालयांनी आपला ठसा उमटविला आहे..

समारोप

महर्षी कर्वे स्त्री शिक्षण संस्थेने शिक्षणाला सामाजिक कार्याची जोड देत अण्णांच्या विचारांची ज्योत अत्याहतपणे तेवत ठेवली आहे. कोरोना काळात संपूर्ण मानवजातीवर मोठे संकट ओढवले होते. त्यामुळे अनेक पालकांना शाळेचे शुल्क भरणे शक्य नव्हते. त्यावेळी संस्थेने 'भाऊबीज' आणि 'संकल्प ३६५' असे उपक्रम सुरु करून पालकांना आधाराचा हात दिला. या उपक्रमातून सुमारे दीड कोटी रुपये जमा झाले. हे उपक्रम आजही सुरुच आहेत. त्यातून गरजू मुलींच्या शिक्षणाला हातभार लावला जातो. त्याचप्रमाणे संस्थेच्या बाया कर्वे वसतिगृह व डेक्कन येथील महिला निवासमध्ये कोरोना सेंटर सुरु करण्यात आले होते. तसेच १५ हजार जेवणाच्या डब्यांची व्यवस्था, २५०० जणांचे लसीकरण आणि रक्तदान शिबीरांचेही आयोजन करण्यात आले. कामशेत, पुणे, नागपूर, रत्नागिरी या ठिकाणी बारा वसतिगृह असून त्यामध्ये जवळपास सहा हजार मुली राहतात. कामशेतमध्ये १९८९ मध्ये आश्रमशाळा सुरु झाली. काम करणाऱ्या महिलांसाठी तीन महिला निवास आहेत. हिंगण्यामध्ये दहा महिला इमारत बांधून तयार असून केवळ काम करणाऱ्या महिलांसाठी या इमारतीमध्ये सर्व अत्याधुनिक सुविधा दिल्या आहेत. अत्यंत सवलतीच्या दरामध्ये मुलींना अशा सुविधा पुरविल्या जात असल्याने महाराष्ट्रभरातील हजारो विद्यार्थिनींना त्याचा फायदा होत आहे. गरजू विद्यार्थिनींसाठी कमवा शिका योजना असून त्यातून त्यांना पैसे मिळतात. असे अनेक उपक्रम संस्थेमध्ये राबविले

जातात.१९३४ सालापासून वेणुबाई वसतिगृहामध्ये कनिष्ठ व वरिष्ठ बालगृह चालविले जाते. या बालगृहात इयत्ता दुसरी ते इयत्ता बारावीपर्यंतच्या विद्यार्थिनींना प्रवेश दिला जातो. अनाथ, एकच पालक असलेल्या, पालक जबाबदारी नाकारत असलेल्या, अशा विविध कारणास्तव मुली संस्थेत येतात. मुली संस्थेच्या पालकत्वाखाली असल्यामुळे त्या १८ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत त्यांच्या संपूर्ण जबाबदारी संस्थेची असते. संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या मुलींच्या घरी जाऊन त्यांच्या आईला विविध कौशल्य शिक्षण देण्याचा उपक्रमही

संस्थेकडून राबविला जात आहे. आज हजारो महिलांना या उपक्रमामुळे रोजगार मिळाला आहे.

संदर्भसूची

- ✦ भारतीय विचारांचा मुलाधार- डॉ. दा.धो काचोळे
- ✦ प्रमुख समाजशास्त्रीय विचार -डॉ. राजेंद्र कुमार शर्मा
- ✦ अभिजात सामाजिक विचारवंत- डॉ.समन बेहेरे
- ✦ समाजशास्त्रीय विचारांचे मुलाधार- डॉ. डी एस मनवर
- ✦ समाजशास्त्रीय विचारवंत- प्रा.डॉ.नि स वैद्य.